

MERV VE MURGAB SUYUNUN CEREYANI*

Çeviren : Dr. İsmail AKA

Cuzcan, batı tarafından Murgab ovası ve onun şubeleri ile çevrili olup, eski zamanlarda Merkiyana diye anılmakta idi. Bu bölgenin en önemli nehirlerinden olan Murgab suyu, kuzeye doğru o civardaki ırmaklardan daha fazla uzanmakta ve yatağının bir kısmı çöl ortasından geçmektedir. Irmağın geçtiği yerler dışında kalan bayındır mıntıklar, çok az bir sahaya inhisar etmektedir. Bu yüzden Araplar zamanında Horasan'ın en mühim şehirleri olarak kabul edilen Merv ile Belh arasındaki yol, Merv'den başlayarak Murgab suyu boyunca güneye doğru ta dağlara kadar gittikten sonra, dağlar uzantısınca, Faryab (yani Devletâbâd) ve Şaburgan yolu ile kuzeydoğu istikametinde devam ederdi. Talikan şehri Murgab havzasının doğusunda bulunuyordu. Talikan ile Murgab suyu kıyısında bulunan Merverrûd ve Faryab (Devletâbâd) arasındaki mesafe birbirine eşit, yani üç günlük yol idi. Merverrûd ile Talikan'ın yerlerinin neresi olduğu meselesi hakkında görüşler çeşitlidir. Bugüne gelinceye dek, Merverrûd'un şimdiki Meruçak mevkiinde mi bulunduğu, yoksa biraz daha güneyde Balâ Murgab mahallinde mi yer aldığı mes'elesi tamamı ile çözümlenememiştir. Arap coğrafyacılarının ifadelerinin seyir hattına bakılırsa, onlar Balâ Murgab lehine sahadette bulunmaktadırlar. Bu hat üzerinde bulunan noktalar cümlesinden olarak, Murgab kıyısından Belh'e buradan dosdoğru

---

(*) Bu yazı Wilhelm Barthold'un «Istoriko-geografiçeskiy obzor İrana» (İran'ın tarihî coğrafyasına bakış), St. Petersburg 1903 adlı eserinin, Hamza Serdadver tarafından yapılan farsça tercümesinin —Tezki-re-i coğrafya-yi tarihî-i İran,, Tahran 1308. h.ş. (1930 m.)— 85.98 sahifeleri arasındaki kısmının tercümesidir.

bir yolun gitiği Kasr-ı Ahnef b. Kays bulunmaktadır. Burasının Karavulhâne adı ile anılan, Türkmenler'in oturduğu Kale-i Veli suyunun Murgab suyuna döküldüğü yerin yakınlarındaki küçük bir köyün bulunduğu yer olması mümkündür. Bu köyün yakınında üzerinde tuğladan yapılmış yıkıntılar ve diğer bina kalıntıları bulunan tepeler görünmektedir. (1) Balâ Murgab'a 6 mil mesafede, 14 mil kadar uzunluğunda bir geçit bulunmaktadır. Görünüşe göre, bu geçit coğrafyacı Kudame'nin (2) bahsettiği geçidin aynıdır. Geçidin kuzey tarafından girişinin yakınında ve aynı şekilde güney girişinde, geçidin muhafazası için taştan burçlar bina edilmiştir. Kuzeyde bulunan burç, görünüşe göre Arap coğrafyacılarının bahsettikleri «Kale-i Amru»dur. Kudame'nin, geçidin başlangıcının Merverrûd'a bir fersah mesafede olduğuna dâir sözleri, diğer kaynaklardan daha fazla olarak Balâ Murgab lehine ve Meruçak aleyhine delâlet etmektedir. O derecede ki, Yate'in yazıları ve tariflerine bakarak Meruçak'tan Karavulhâne'ye giden yol üzerinde hiçbir geçidin bulunmadığı hükmünü vermek mümkündür. Adı geçen bu yol, ırmağın sağ sahili boyunca ve tepelerin eteklerinden geçerek iki kere bu tepelerin kollarını keser. Aşağıdaki delil, hernekadar pek az doğruluğa sahip ise de, önemsiz de değildir. Şerefeddin-i Yezdî (3), Merverrûd hakkında, kendi zamanında oraya Murgab denildiğini söylemektedir. Bilindiği kadarı ile Meruçak bu isimle adlandırılmıyordu. Öte yandan meselâ J. P. Ferrier'in 1845 yılında orasını bu adla tanımladığı gibi, Balâ Murgab, bazen Murgab olarak adlandırılıyordu (4).

İnsanlar tarafından mesken olarak kullanılan ve Kudame'nin eserinde de görülen mağaralar, zamanımızda da Murgab vadisinde kayalıklar arasında görülmektedir. Yate, ırmağın sol sahilinde bulunan bu mağaraların bazıları hakkında araştırmalarda bulunmuş, fakat ilgi çekici bir şey elde edememiştir (5). Yate'in ifadesine göre, şimdi artık bu mağaralarda onlara bakarak bura sakinlerinin yaşayış tarzlarını anlamağa yarıyacak bir şey bulunmamaktadır.

(1) C. E. Yate, Northern Afghanistan or letters from the Afghan Boundary Commission. Edinburgh and London 1888, s. 121.

(2) Kitabu'l-harac, Bibl. Georg. Arab. nşr. M. J. de Goeje, Pars VI, Lugd-Batav. 1889, s. 161.

(3) Zafernâme nşr. Maulavi Muhammed İlâhdad, Calcutta 1887-1888, I. 311

(4) Voyages et aventures en Perse, dans l'Afghanistan le Bleoutchistan et le Turkestan, Paris 1870, I, 368.

(5) S. 222-223.

Murgab'ın başka bir yerinde, yani Pencdih ve Rus hududu yakınlarında bulunan mağaralara dâir, etraflı bir araştırma yapılmıştır. Bir İngiliz subayı (6), mağaraları resimleri ile birlikte kaydetmiştir. Mağaraları dağlara iki kat halinde kazmışlardır. Aşağı kat, bir dehliz ile iki tarafı da aynı ölçüde birkaç hücreden ibaret olup, her hücrede bir çukur bulunuyordu. Üst katta ayrıca üç hücre daha mevcuttu. Hiçbir yerde herhangi bir kitabe görülememiştir. Aşağı kattaki mağaralar tamamen boş oldukları halde, sanki orada oturanlar orayı yeni terketmişler gibi, o kadar iyi bir durumda kalmışlardır.

Geçitten çıktıktan sonra, görünüşe göre yol Murgab'ın yukarılarına doğru gitmekte ve sonra yeniden kuzeye doğru ve vadilerden birine, sıradağlar arasından, Kara Cengel suyu vadisinde Kale-i Veli'ye gidiyordu. İstahrî'nin ifadesine göre (7), Talikan dağlık bir yerde bulunuyordu. Buraları hakkında müphem bilgilere sahip bulunan Yakubî'nin ifadesine göre (8), şehir iki büyük dağ arasında yer almıştı. Talikan'ın ya Kale-i Taht-ı Hatun veya eski bir kale olan Kurmah ve Kale-i Veli vadisinin güney tarafında yer almış olması mümkündür. Kurmah, tâ XIX. yüzyılın ortalarına gelinceye dek, buraların yeni sakinleri olan Cemşidîler'in en mühim kalesi idi. Eğer burada bir kale bulunmuş olsa idi, o vakit şehrin kendisinin Kale-i Veli suyuna kadar bir sahayı işgal etmiş olması gerekirdi. Yate'in (9), burasını tavsif ederken bahsettiği tepelerin, şehre dahil ve onun cüzleri olması mümkündür. Nusret-Kuh adı ile tanınan Talikan kalesi, Çengiz Han'ın seferlerinin tarihinde zikredilmiş olup, Mogol ordusu karşısında 6 ay dayanmıştı. IX. yüzyılda şehir o kadar büyük idi ki, şehirde iki Mescid-i Cami bulunuyordu. Talikan yünlü kumaşları ile meşhur idi (Yakubî). Murgub bölgesinin dağlık yukarı kısımları Garc veya Garcistan diye adlandırılıyordu. Bu bölge ahalisine Garç deniliyordu. Garç, kavmî bir ıstılah olup, Amuderya'nın dağlık yukarı bölgeleri ahali için Galç şeklinde Orta Asya'da bugüne gelinceye kadar kullanılmıştır. Bu ıstılah Tomashek'in kanaatinca, eski Bahteri dilinde Gar (dağ) kelimesinden tü-

---

(6) de Laessoe, *Proceedings of the Royal Geogr. Society, New series*, C. VII, London 1885, s. 584-588.

(7) *Kitabu' l-mesalik ve l-memalik*, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars I, Lugd-Batav. 1849, s. 270.

(8) *Kitabu' l-Büldan*, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars VII, Lugd-Batav. 1892, s. 287.

(9) S. 211.

remektedir. Her iki hususta, iki kelime kullanılmış olmasından anlaşılacağı üzere, Garcistan tabiri, Zerefşan'ın dağlık yukarı bölgesi için de kullanılıyordu. XII. yüzyıl müelliflerinden Sam'anî, Semerkand Garcistan'ında bulunan bir köyden bahsetmektedir (10). Murgab Garcistan'ı, Şar lâkabı taşıyan ayrı hâkimler tarafından yönetiliyordu. İstahrî (11) ve İbn Havkal (12) bu bölgenin iki önemli şehrinin adlarını sayarlar. Bunlardan biri, Murgab suyunun doğusunda ve sağ tarafında, Dize'ye bir günlük mesafede (Diğe köyü yukarıda sözü edilen geçidin güneyinde bulunmaktadır) bulunan Pişin (Cuzcanî Afşin okumaktadır) ve ötekisi, dağlarda ve evvelki şehrin güneyinde ona bir günlük mesafede bulunan Şurmin şehri idi. X. yüzyılda Garcistan'da İslâm dini yayılmış olmakla beraber, yine de, mahallî hâkimler hüküm sürüyorlardı. X. yüzyılın sonlarında, Mukaddesî'nin zamanında (13) Merverrûd bile Garcistan hâkimlerinin hükmünde idi. Garcistan'ın mahallî sülâlesine XI. yüzyılda Sultan Gaznelî Mahmud tarafından son verildi.

Bugün artık Murgab bölgesinin durumu Arap coğrafyacıları zamanına göre tamamen değişmiştir. Arap coğrafyacılarının Merverrûd bahçelerinden bahsetmeleri hususu, Yate'in de dikkatini çekmişti (14). Halbuki bugün ne Muruçak'ta, ne de Balâ Murgab'da ağaç değil, çalı bile bulunmamaktadır. Arî asıllı Cemşidîler ve Türk asıllı Türkmenlerden meydana gelen bölgenin göçebe halkı, pek az olarak bahçecilikle meşgul olurlar. Zira, yerleşik hayata geçmeğe hiç de temayülleri olmayan bu insanlara göre, bahçecilik ziraatı, tarla ziraatından daha fazla fedakârlık isteyen bir iştir.

Hiçbir zaman Murgab'da baştanbaşa bayındır bir mıntıka olmadı. Bâzı noktalarda ve bilhassa suyun sol yakasında başlayıp su boyunca uzayıp giden ve sahilde birkaç vadi meydana getiren yüksek engebeler, geniş bayındır bir mıntıkanın meydana gelmesine engel olmaktadır. Meruçak vadisi, bugünkü Meruçak kalesinin 3 mil kuzeyinde, her iki taraftan tepelerin ırmağa kavuştukları yerde sona erer. Meruçak vadisinden sonra, Murgab bölgesinin bayındır ova-

---

(10) W. Barthold, Turkestan v epochu Mongolskago naşestvija, St. Petersburg 1898, s. 130.

(11) S. 271-272.

(12) S. 323.

(13) S. 314.

(14) S. 224.

larından Pencdih gelir (Türkmenler bu adı tahrif ederek Pendi şekline sokmuşlardır). Yate'in tarifine göre (15), Pencdih 25 mil uzunluğunda ve yaklaşık olarak 2 mil genişliğinde dar-uzun bir vadiden ibarettir. İngiliz subayı de Laessoe'nin ifadesine göre (16), şehrin harabeleri eski Pencdih köyünün güneyinde görülmektedir. Bu harabeler, suyun sağ sahilinde, eski Pencdih'in karşısında ve aşağısında da görülür. O derece ki, bilindiği kadarı ile Pencdih bu unvan ile ilk defa olarak XIII. yüzyıl başlarında Yakut'un eserinde kaydedilmiştir (17). Timur devrinde Türkmenler bu İran asıllı adı Pendi şekline çevirmişlerdir (18). Bugün Pencdih vadisinde tarım yapılan arazi miktarı oldukça ehemmiyetsizdir. Yate'in işaret ettiğine göre (19), Pencdih vadisi kendi sakinlerinin ihtiyacını bile karşılamaya muktedir değildir. O kadar ki, 1885 yılında sınır tesbiti sırasında Meymene'den Pencdih'e zahire getiriyorlardı. Zamanımızda Pencdih bölgesinin en mühim köyü, Tahta Bazar köyüdür. Burası Rus toprakları içinde olup, Afgan emiri kendi halkına ticaret için oraya gitme izni veriyordu. Demiryolu, buraya kadar erişmemekte ve Köşk suyu üzerinde, bu suyun Murgab ırmağına döküldüğü yerin yakınındaki Pul-i Heştî (farsça) veya Taşköprü (türkçe)'ye dek uzanmakta ve buradan itibaren Köşk vadisinden Afganistan sınırına doğru gitmektedir.

Bayındır Pencdih bölgesi, mamur Merv mıntıkasından geniş bir çöl sahrası ile ayrılmış olup, IX. ve X. yüzyıllarda da aynı çölü görüyoruz. Bugün, demiryolu durağı olan Sarı Yazı, mamur Pencdih bölgesinin sınırı kabul edilir. Çıplak yamaçlar ve taşlık tepeler aşağı yukarı kesilmeksizin 70 verst devam eder. Ortaçağlarda Merv'e bağlı en güney nokta Dih-i Karineyn olup, burası Merv'e 25 fersah mesafede ve özel adı Bergediz idi. Burası bazen Merv ve bazen de Merverrûd'un bir parçası olmasından dolayı Araplar Karineyn diye adlandırmışlardır. Adı geçen köy, ırmak kıyısında yüksek bir tepe üzerinde bulunuyordu. Ekili arazi burada pek görülmemekte, ve bu bölgede oturan Atesperestlerin işi olan eşeklerini yolculara kiralamakla geçiniyorlardı. Profesör Jukovskiy (20), bâzı esas ve delil-

(15) S. 184.

(16) Proceedings, s. 589.

(17) V. Jukevskiy, Ravzalini staroga Merva (Eski Merv Harabeleri). St. Petersburg 1894, s. 40.

(18) Serefeddin-i Yezdî, Zafernâme, I, 353.

(19) S. 189.

(20) Merv, s. 181.

lere dayanarak, Karineyn'i bugünkü İmam Baba'nın olduğu yerde göstermektedir. Burası Sarı Yazı'nın 30 verst aşağısındadır. Yüksek bir tepe üzerinde eski bir kervansaray ve onun alt tarafında eski bir müslüman mezarlığı görülür. Karineyn'e ilâve olarak X. yüzyılda oradan daha aşağılarda birkaç yerleşme yeri daha mevcuttu. Ancak bunlar birkaç karakol ve kervansaray'dan ibaret idiler. Hat-tâ, Merv'den Merverrûd'a giden, yani eski Faz'a 6 fersah ve Merv ile Mehdiâbâd köyüne 7 fersah mesafede bulunan ikinci menzilin bulunduğu yolun ziraat yapılmayan bir arazi ortasından geçtiğini yazmaktadırlar (21). Profesör Jukovskiy'in tarif ettiğine göre (22), bugün oradan güzel bir posta yolu geçmekte ve eski derin kanallar, sayısız arklar yolu kesmektedirler. Yol, darı ve kavun tarlaları arasından ve bazen de ılgın ağaçları ile kaplı geniş ormanlar arasından geçer. Eski sulama kanalları Arap coğrafyacılardan sonrakı zamanlara ve belki de XV. yüzyılda Timurlular hakimiyeti zamanlarındaki Merv'in gelişme ve yükselme devirlerine aittir. Sonuncu tahmin doğruya daha yakındır. Zira, eserini 1492 yılında yazan Heratlı tarihçi İsfizari'nin ifadesine göre, 1469 yılında tahta oturan Sultan Hüseyin (Baykara)'ın saltanatı zamanında yeni açılan kanallar vasıtası ile, Balâ Murgab ile Merv ve aynı şekilde Merv ve Serahs arasında mamur sahalar genişlemişti. Adı geçen tarihçinin belirttiğine göre, eskiden bayır ve hiçbir şeyin ekilemediği bu yerlerin her birinde arazi sulanıp ekilebilir hale getirildi. Öyle ki yukarıda adı geçen şehirler arasında baştanbaşa bayındır ve mamur bir bölge meydana geldi. Ancak bu rivayetin doğruya yakın olması müşküldür (23).

Merv ve ovası, hakkında etraflı bir tarihî ve coğrafî araştırma yapılmış Orta Asya'da tek şehirdir. Bu araştırma Profesör Jukovskiy'in «Eski Mery Harabeleri» adlı kitabıdır. Merv şehri bütün Ortaçağlar boyunca ovanın doğusunda bulunuyordu. Şehrin varlığı bir su bendine bağlı olup, bugün Sultanbend adı ile tanınmaktadır ve bir müddet önce yeniden tamir etirilip kullanılmağa başlanmıştır. Adı ilk defa X. yüzyılda zikredilen bu su bendi, birkaç kere, bazen Muıgub suyundan ötürü, bazen de şehri susuz bırakarak teslime zorlamak isteyen Merv fatihleri tarafından tahribata uğradı.

---

(21) Kudame, s. 160.

(22) Merv, s. 175.

(23) Merv, s. 71.

(24) Merv, s. 174-175.

Su bendi ile şehir arasındaki yolun ortasında Zerk köyü bulunuyor ve burada ana kol talî kollara ayrılıyordu. Burada, Sasanîler'in son hükümdarı III. Yezdigerd'in öldürüldüğü bir değirmen bulunmaktadır. Profesör Jukovskiy bahsedilen köyü, bugün harabelerinin mevcut bulunduğu Türkmen Kale'nin yerinde göstermektedir. Şehrin kendisi, Profesör Jukovskiy'in isbat ettiği üzere, gitgide batıya doğru yer değiştirmiştir.

Eski şehrin en eski harabeleri Kâfir Kale'dedir (25). Profesör Jukovskiy'in tesbit ettiğine göre, Kâfir Kale X. yüzyılda Şehristan yani Merv şehrine dahil bulunuyordu. Etrafındaki mahallerle şehrin genişliği yaklaşık olarak 40 verst² idi. Horasan ve Mâveraunehr'in, tek hânedanın hakimiyeti altına girdiği X. yüzyılda, şehir askerî önemini kaybettiği gibi, hemen aynı devirde şehrin kalesi harap bir vaziyete düşmüştü. Şehristan'ın dört kapısı mevcuttu. Profesör Jukovskiy şehrin kapılarını, şehrin doğu ve batı duvarlarında göstermektedir. Yani daha sonraki zamanlarda olduğu şekilde idi. Ancak Orta Asya'nın dört kapılı bir şehristana sahip olan diğer büyük şehirlerinde (meselâ Belh, Herat ve Semerkand) kapılar, dünyanın dört yönüne doğru inşa edilmişlerdi. Merv'de değişik bir şekilde görülen bu tahminin doğru olmuş olması müşküldür. Zira, Merv'de dört yol birbirlerini kesmekte idiler: Serahs, Harezm, Buhara ve Merverrûd yolu.

Daha kuzey veya kuzeydoğuda «Merv-i Kadim» diye adlandırılan ve kumlar altında kalmış olan başka bir harabelik görünmektedir. Hattâ, XV. yüzyılda tarihçi Hafız-i Abrû'nun şahadetine göre, kumları da kendisi ile birlikte götüren şiddetli rüzgâr estiği zaman orada duvar ve bina kalıntılarını meydana çıkarırdı. Eski Kâfir Kale şehri harabelerinin batı tarafında Sultan Kale adlı başka bir şehir mevcuttu (26). Harabelerin tam ortasında Sultan Sancar'ın defnedilmiş olduğu türbe yer almaktadır. Sultan Kale harabeleri Selçuklular devrine ait olup, etrafındaki suru Sultan Melikşah inşa ettirmişti.

1157 yılında ölen Sultan Sencer (veya Sancar)'ın makberesi olan bu yüksek türbeyi, Sultan Sancar kendi sağlığında yaptırtmıştı. Hattâ, XIII. yüzyılda tarihçi Reşidüddin'in ifadesine göre makbere, islâm aleminin en yüksek binası olarak kabul ediliyordu (27).

(25) Merv, s. 111.

(26) Merv, s. 119 vd.

(27) d'Ohsson, Histoire de Mongols, La Haye et Amsterdam 1834, IV, 273.

Mogollar 1221 yılında Merv'i tahrip ettiler. Profesör Jukovskiy'in tahminine göre (28), Mogol ordugâhı harabelerin bulunduğu Şayım Kale (Kâfir Kale'nin güneybatısında)'de idi. 1409 yılında Timur'un oğlu Şahruh başka bir yerde Merv'i kurdu. Bu şehrin kalıntıları Bayram Ali ve Abdullah Han harabeleri olup, birbirine bitişik ve genişlik itibarı ile de öncekilerden bir miktar daha küçük türler.

Profesör Jukovskiy Merv ovasındaki köyler hakkında da malûmat toplamıştır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, bu ova Ortaçağlarda da bugünkü gibi küçük bir saha olarak şehrin dört tarafını kaplıyordu. Bu ovanın güney sınırı hakkında yukarıda söz edilmişti. Şehrin kuzeydoğu tarafından Belh'e bir yol gidiyordu. Şehre 5 fersah mesafede, halen Kuşiman adı ile bilinen Kuşmahan (Kuşmeyhen) köyü bulunuyordu. Buradan itibaren çöl başlamaktadır. Kuşmeyhen'den Amurderya sahiline varıncaya dek sadece konakların adları sayılır. Yolun solunda, Kuşmeyhen'den bir fersah mesafede Hürmüzferah köyü bulunuyordu ki, bu ad daha sonraları Musafere şeklinde söylenir olmuştur (Merv'e 5 fersah mesafede). Çölün ortasından geçen Harizm yolu bu köye uğruyor ve çöl bu köyün hemen altında başlıyordu. Merv'in güneybatısından ise Serahs'a bir yol gidiyordu. Bu yol üzerinde birkaç yer adı sayılmaktadır. Bunlardan ikincisi, yani Merv'e 10 fersah uzaklıkta bulunan Dandenekan kalesinin çöl ortasında bulunduğunu yazarlar. Kalenin çevresi 500 adımdan fazla gelmiyor ve hemen yakınında kervanlar için bir yer inşa edilmiş bulunuyordu (29).

Merv şehrinin mevkii ve çöle yakın olması şehrin ticaretine devamlı bir şekilde tehlike arz etmekte idi. Merv ovasının göçebe aşiretlerin yağma ve akınlarından korunması, muktedir devletler zamanında nadiren müyesser olabiliyordu. Batı Asya'dan Doğu Asya'ya giden ana yolun başında olduğu halde bu yağma ve akınlar şehrin inhitat ve gerilemesine sebep oldu. Bu topraklar üzerinde M. Ö. III. yüzyılda Antiyoh Soter (280-261) Antakya şehrini kurmuş ve ova etrafınca 40 coğrafya mili uzunluğunda bir duvar inşa ettirmişti. Profesör Jukovskiy (30), buna dayanarak ovanın genişliğinin o zaman da bugünkü kadar olduğunu ispat etmektedir. Aşiretlerin yağma ve akınlarının Merv'in ticarî ehemmiyetini azaltmış

(28) Merv, s. 173.

(29) Merv, s. 21-22.

(30) Merv, s. 45

olması gerekir. Milât sıralarında eserini yazmış olan İzidor Harak-si, Merv'den Amuderya tarafına doğru giden herhangi bir yolu kaydetmemektedir. Onun tarif ettiği bir ticaret yolu, ta Murgab'a kadar ulaşıyor (büyük bir ihtimalle daha sonraki zamanlardaki Merverrûd yakınlarına kadar) ve oradan güneye bugünkü Herat'a doğru devam ediyordu. Profesör Jukovskiy'in kanaatınca Merverrûd'un olduğu yerde Makedonyalı İskender'in tesis etmiş olduğu İskenderiye Merkiyana şehri mevcuttu. Sasanîler devrinde Merv şehri hakkında elde pek fazla bir bilgi yoktur. Sadece Profesör Jukovskiy'in naklettiği VII. yüzyılın Süryanî müellifinin pek muhtasar ifadesi, mezkûr rivayete uygun düşmektedir (31). Buna göre Merv ovası o zamanlar uzunluğu 12 fersah kadar olan bir duvarla çevrili idi. Horasan'daki Arap emirleri daha çok Merv'de oturuyorlardı. Profesör Jukovskiy'in işaret ettiği üzere (32), Merv, Araplar'ın buradan Türkistan içlerine istilâ ve nüfuzlarını yayabilmek için tabî bir merkez durumunda idi.

Şehrin inhitat ve gerilemesi Tahirîler'in Horasan'ın merkezini Nişabur'a nakletmeleri ile bir dereceye kadar gözle görülür bir hal almıştı. XII. yüzyılda hernekadar Sultan Sancar Merv'de ikamet etmiş ise de, yine de Nişabur, Mogol istilâsına gelinceye dek, Horasan'ın en mühim şehri olmakta devam etti. Bununla beraber, o zamanlarda bile ana ticaret yolu Merv'den geçiyordu. Yani İbn Hor-dadbi ve ondan sonraki IX. ve X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının tarif etikleri gibi, Bağdad'dan itibaren yol Hemedan ve Rey üzerinden Nişabur'a; oradan da Serahs üzerinden Merv'e gidiyor ve Merv'de yol ikiye ayrılıyordu. Yolun biri kuzeydoğuya Buhara ve Semerkand'a; öteki yol ise, güneydoğuya Merverrûd ve Belh'e gidiyordu. Fakat, Saman-Oğulları hükümdarları yol üzerinde nizam ve asayiş sağlamaya muvaffak oldular. Saman-Oğullarından önce, yani IX. yüzyılda coğrafyacı Yakubî'nin ifadesine göre (33), Serahs'tan Merv'e giden ve çöl ortasından geçen yol üzerindeki konakların herbirinin yanbaşıda bir kale inşa etmişlerdi. Böylelikle bu kaleler ahaliyi ekseriyetle bu konaklardan bâzılarına hücum eden Türkler'in akın ve yağmalarından koruyorlardı.

1221 yılında Mogollar Merv'i tahrip ettiler ve bundan sonra şehir artık bu harap vaziyetten kendini bir daha kurtaramadı. 1250

(31) Merv, s. 8.

(32) Merv, s. 10.

(33) Merv, s. 14.

yılında Mogol hâkimi Argun, şehrin güneyindeki Razikâbâd köyünde bâzı binalar inşa etti (34). Bu zamanda Merv'e 3 fersah mesafedeki Mahan köyü, ovanın önemli bir merkezi haline geldi. XIV. yüzyılda Timur zamanında burada Türkmen asıllı müstakil bir hâkim bulunuyordu. Merv'in eski ehemmiyetini kaybetmesi sonucu, Herat terakkiye yüz tuttu. Hernekadar Herat da Mogollar tarafından tahrip edilmiş ise de, yine de daha hemen Çingiz Han'ın halefi Ögedey zamanında onarım gördü. Merv ise sadece 1409 yılında yeniden inşa edildi. Bu yeni şehir ise genişlik ve büyüklük itibarı ile Mogol öncesi Merv'inden daha küçük idi. Herat Timurlular devrinde Horasan'ın en mühim şehri ve bu hânedan'ın en muktedir temsilcilerinin başşehri idi. Safevîler'in İran'da yeni bir devlet kurmalarından sonra, Merv (ovası ile birlikte) umumiyetle Buhara ve Hive Özbekleri ile aynı şekilde zamanla Murgab boyu sahillerini tamamen ellerine geçirmiş ve Hive'ye tâbi olan Türkmenler'in hücumlarına maruz kalmaya başlamıştı. Bu yüzden İran'ın ticareti Herat üzerinden bir kavis çizerek yapılmaya başladı ve bunun sonucu Herat Orta Asya'nın en mühim ticaret merkezi haline geldi. Herat hâkimleri, Ortaçoğlarda Kert hânedanı zamanından ta XIX. yüzyılda Afgan emirlikleri zamanına gelinceye dek, daima Murgab'a kadar bütün bölgeyi ve aynı zamanda bu ırmak boyundaki mamur bölgeyi kendi hakimiyetlerinde tutmaya gayret ediyorlar ve bâzen bunda başarı da sağlıyorlardı. XIX. yüzyılda olaylar ve durum her zaman için Afganlılar'a müsait bir gelişme arzemedi. İranlılar'ın Herat'ı kuşattıkları XIX. yüzyılın 40-50. yılları arasında Hive Hanları Pencdih'e kadar bütün Murgab vadisi ile, Kale-i Mur'a dek Köşk vadisini kendilerine tâbi kıldılar. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Murgab vadisinin tasarrufu için mücadeleler sadece muhtelif Türkmen aşiretleri arasında devam ediyordu. Teke taifesinin baskısı ile Merv'den sürülmüş olan Sarık aşireti, Penedih ve Meruçak'a hâkim oldular. 1860 yılında İran devleti Merv'e bir ordu sevketti ise de, hiçbir muvaffakiyet elde edemedi. Kuzeyden Ruslar'ın ilerlemesi ve güneyden Afganlar'ın hareketi daha başarılı oldu. 1884 yılında Merv'in Ruslar; Balâ Murgab ve Meruçak'ın Afganlılar tarafından işgali aynı zamanda vaki oldu ve bu hadise az kalsın İngiliz-Rus savaşına yol açacak olan bir sınır ihtilâfının doğmasına sebep oldu. Bu çekişme Ruslar'ın ısrarı neticesi Afganlar'ın Pencdih'den çekilmesi ile sona erdi.

---

(34) Barthold, Turkestan, s. 117.